

József Attila az *Óda* és az *Eszmélet* között (Részlet)

Egy lélektanilag nehezen valószínűsíthető feltevés szerint, amely Berda József emlékezésére hivatkozik, József Attila 1933 júniusában, az IGE lillafüredi kongresszusán, ugyanazon éjjel írta volna meg a [*Magad emésztő...*] kezdetű, Babitsot megkövetni kívánó töredéket, mint az *Óda* című költeményt.¹ Ha ezt a véleményt nem osztom is, magam is elfogadhatónak vélem a [*Magad emésztő...*] 1933 késő tavaszára, kora nyarára datálását.² Mivel, mint ismeretes, a vers néhány sora azonos az *Eszmélet IV* néhány sorával, a keletkezésnek 1933–1934 teléről való ilyen előrehozása azt jelenti, hogy az *Eszmélet* közvetlen előzménye abból a lelki-szellemi állapotból sarjadt, amely 1933 derekán jellemezte a költőt. Az *Eszmélet* ciklust József Attila több mint fél éven keresztül írta. Ezúttal nem a költemény 1934 késő nyári, ősz eleji megjelentetéséig eltelt időszak egészéről kívánunk beszámolni, hanem annak a néhány hónapnak az áttekintésére vállalkozunk, amely az *Óda* megírása és az *Eszmélet* 1933 októberi–novemberi fogantatása között telt el.

Barkochba

„Visz a vonat, megyek utánad, / talán ma még meg is talállak” – vallanak a verssorok az *Óda Mellékdalának* születési körülményeiről. Vegyük föl az elbeszélés szálát ebben a pillanatban, amikor a költőt viszi a vonat, s Miskolcra Budapest felé arról álmodozik, hogy életét összekötheti azzal az asszonnyal, aki őt az *Óda* megírására ihlette. Hogy ez az utazás melyik napon történt, nem tudjuk. Bizonyos, hogy az írókkal együtt kedden, 13-án nem utazott el,³ hanem egyedül szállt vonatra, egy későbbi időpontban. Pesten egy korai reggeli órában valóban fölkereste Marton Mártát, miután postán elküldte neki a verset. Tehát csakugyan kísérletet tett az álmodozás megvalósítására: utánament és meg is találta a vers ihletőjét.⁴ Haza, a Székely Bertalan utcába, mindenesetre csak szombaton, június 17-én érkezett meg. Ezen a napon adta föl Babits Mihálynak a *Nyugatba* szánt és ott majd meg is jelent *Ódát*.⁵ Az sem zárható ki, hogy élettársához csak akkor tért vissza, miután a vers műsájától kosarat kapott. Erre enged következtetni az a jelenet, amelyet Szántó Judit idéz föl:

Szombaton hazajött Attila. Lillafüredről kaptam ugyan egy lapot, de mikor beállított, nyugtalanul, futtában megölelt, majd öltözködni kezdett. A levett kabátja zsebéből egy kéziratpapiros fehérlett. Kiemeltem és olvasni kezdtem. Ő felém fordult és azt mondta: „Hiába olvasod, nem hozzád írtam.” Ez volt a Szerelmi Óda. „Gyönyörű – mondtam megsemmisülve. – Értelek Attila. Ez azt jelenti, hogy nem engem szeretsz. Nem baj, elmész, látod, milyen jó, hogy nem köt össze bennünket semmi más.” „Tévedsz – szólott Attila –, nem megyek el. Itt maradok, és végig kell szenvedned azt, amit én szenvedek.” „Gondolod Attila?” „Így lesz” – szólott, vette a kabátját és elindult.⁶

Németh Andor második József Attila-könyvében a lényegyet tekintve ugyanígy írja le a történeteket. Forrása nyilvánvalóan Szántó Judit szóbeli elbeszélése volt. A leírás néhány ponton drámaibb, szókimondóbb, de az is lehetséges, hogy a hatás kedvéért járt el így a szerző:

[Judit] ...néhány nap múlva találkozik valakivel, akinek Lillafüreden kellene lennie. Tőle tudja meg, hogy az ünnepség gyászba fulladt: Pakots Józsefet, az IGE elnökét szív-szélhűdés érte, a kongresszus feloszlott. „– Attila nem jött haza?” – csodálkozik a barát. „– Nem” – mondja Judit. A barát hallgat, fürkészsze néz Judit arcába, s nem tudja, mit mondjon. „Vannak néhányan, akik ott maradtak” – folytatja habozva. Judit látja az arcán, hogy tud valamit, de nem faggatja tovább. Másnap megjön Attila. Judit rögtön észreveszi a változást. Sugárzik az életkedvtől, fellépése hetyke, kihívó. Füttyürészve rakesgat, rendezkedik. Aztán leveti, szék támlájára akasztja kabátját, ingujjban páváskodik a szoba közepén. Fehér papírlap kandikál ki a kabát belső zsebéből. Judit észreveszi. – Mi az? – kérdi. – Vers – mondja büszkén Attila. – Elolvashatom? – Nem neked szól – de elolvashatod – veti Attila oda. Judit kezébe veszi a papírlapot, olvas, s egyre halványodik. – Attila, ez gyönyörű... – suttozja végül. Attila szúró pillantást vet rá. – Nem neked szól – ismétli keményen. – A világ legszebb nőjéhez írtam. – S kis szünet után: – Én már nem szeretlek téged. Én más szeretek. Judit nem válaszol. Csak nézi, nézi dermedten. Jól hallotta, vagy cseng a füle? – Akkor... akkor miért jöttél vissza? Menj el! – csattan fel. – Menj el! Szedd a holmidat, és menj ahhoz, akit szeretsz. Attilának pillája se rezzen. Állja Judit tekintetét. Most ő szólal meg, kiszámított kegyetlenséggel. – Nem a! Én veled maradok, és neked tőröd kell, hogy mást szeretek. Most elmegyek hozzá, de visszajövök. – S indul, de visszafordul az ajtóból: – A legszebb nő, aki valaha az utamba akadt. És a vers, amit írtam, a legnagyobb szerelmes vers, amit valaha is írtak.⁷

A jelenetet a következményei miatt volt érdemes ilyen részletesen felidézni. A történetek letaglózták Szántó Juditot. A féltékenység mellé még soroljuk föl konfliktusát elvált férje családjával, s főleg a közvetlen egzisztenciális fenyegetettségét: „Otthon a háziúr levele várt, mert már öt hónapja nem fiztünk házbért. A levélben arra kért, hogy ha egy hónap leforgása alatt elköltözünk, hajlandó a bútorokat kiadni.”

Ami ezután következett, ismeretes: a költő élettársa öngyilkosságot kísérelt meg.

Magamra maradva nem most először gondoltam arra, hogy nem vagyok elég erős, se Attilához, se ahhoz, hogy így folytatni tudjam az életet. Negyven gramm kinint készítettem, már kicsomagoltam, pohárba öntöttem és nyugodtan, csak lányomat sajnáltam, az anyám már meghalt, megittam. Visszajött, mert érezte, hogy itt valami történt. Utána az ajtó ablakán egy kétségbeesett arcot láttam, Attiláét. Az ajtó zárva, a kulcs belül, én már rosszul lettem. Beverte az ablakot, benyúlt, kinyitotta az ajtót, én már csak arra emlékszem, amikor a mentőorvos a gyomromon térdelt. A mentőkocsiba Attila is beszállt, fogta a kezem. „Hozzád írtam, már csak a végén, emlékszel a dalocskára?” Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem.⁸

Németh Andor *József Attila és kora* című könyvében olvasható verziója lényegében ugyanígy adja vissza a történeteket:

Attila elkíséri Juditot. Az úton kétségbeesve magyarázkodik, mentegeti magát. Judit verejtékező homlokkal, kábultan hallgat. A mentőkocsi befordul a kórház kapuján, Juditot elviszik, Attila magára marad.⁹

Az *Ódáról* készült elemzésemben, kapcsolódva az értelmezési hagyomány korábbi kezdeményezéseihez, a költeményt párhuzamba állítottam *A varázsheggyel*, Hans Castorpot, a regény főhősét, aki a síkföldről a davosi szanatóriumba vonatozott, a Lillafüredre utazó József Attilával.¹⁰ A hasonlatot folytatva azt mondhatjuk, hogy amint Hans Castorp a hegyről az első világháború poklába, a francia frontra került, s ott eltűnt szemünk előtt, József Attila visszazuhant a magánélet poklába. Egy lakásba, amelyből ki kellett költöznünk, egy közéletbe, amelyben megszakadtak korábbi kapcsolatai, egy élettársi viszonyba, amely érzelmileg, intellektuálisan alá volt aknázva, s közvetve előidézője és tanúja volt egy öngyilkossági kísérletnek. Életének ezt a drámai pillanatát az irodalom többszörösen kimerevítette és megörökítette. Nézzük, hogyan látják József Attilát a kortársak 1933 júniusának második felében?

Ez a kép groteszkre van kiélezve, s érződik benne valamiféle kicsinylő, lekezelő, kívülről ítélkező jelleg. Az ítélkezés a fölött az ember fölött történik, aki érzékeli, hogy élettársával való kapcsolata kisiklott. Ez a kisiklás Szántó Juditnak akár az életébe is kerülhet. Mégis mintha lerázná magáról a felelősség súlyát, mintha nem tanúsítana elegendő részvétet szerencsétlenül járt társa iránt. Németh Andor 1944-ben megjelent *József Attila* című könyvében ez a portré két elemből tevődik össze. Az első elem azt az embert mutatja, aki tudatában van saját és élettársa helyzete komolyságának, de aki mégis képes a valóság helyett az öngyilkossági kísérletet előidéző vers poétikai kérdéseibe belefeledkezni: „megjelent a Jókai téren. Komoran, sötétben, mint az éjszaka.” A kórházból jövet tehát első útja alighanem barátjához, Németh Andorhoz vezetett.

– Mi történt? – kérdeztem tőle. – Judit megmérgezte magát. – Szörnyű... Miért? – Megtalálta a verset, amit Lillafüreden írtam az utolsó éjszaka. Az ünneplőm belső zsebében volt. Mikor levetkőztem, a szék támlájára terítettem és benne felejtettem az írásaimat. Reggel, mielőtt kikéfelte, megnézte, nem hagytam-e valamit a zsebeimben. Így került a kezébe.¹¹

Két megjegyzés kínálkozik ide. Az egyik az, hogy Németh Andor emlékezése egy fontos ponton precízebb, mint a Szántó Judité. Az élettárs szavaiból arra lehetne következtetni, hogy a szóváltás közte és a költő között még szombaton, nyomban a hazaérkezés után történt. Az öngyilkossági kísérlet azonban másnap, vasárnap következett be.¹² Szántó Judit emlékiratában tehát az emlékező spontán dramatizálásának jelenségével állunk szemben. A másik az, hogy Németh emlékezése ugyanakkor elliptikus, hiszen nem tartalmaz kérdést arra nézvést, hogy egy Lillafüreden írott vers miért forgathatta ki magából a fiatalasszonyt? Hiszen Németh nem ismerhette az *Ódát*. József Attilának szólnia kellett a vers tárgyáról, esetleg utalnia kellett ihletőjére. Az emlékezés így folytatódik:

– S most mi van vele? – Kórházba vitték. Onnan jövök. – Mit mondanak? – Még nem tudják. Talán fölépül, talán belehal. Hallgattunk. Majd újra Attila, de más hangon: – Nem is kérned milyen a vers? – Milyen? – ismételttem gépiesen. – Olvassuk el együtt – indítványozta. Több szó nem esett Juditról. Minket már csak a vers foglalkoztatott, a nagy vers, a női testnek és élettani működéseinek ittas elragadtatású himnusza. Ahogy e jelenetre visszagondolok, Balzac jut az eszembe, akinek egy ismerőse elpanaszolta, hogy felesége súlyos beteg, ő már mindennel megpróbálkozott, de semmi kilátás sincs a felgyógyulására, kétségbe van esve... Balzac hallgatta egy darabig, majd közbeszólt: – Ez bizony szomorú. De hát beszéljünk komoly dolgokról. Mit szól hozzá, hogy Goriot utolsó érték tárgyait is feláldozza, hogy kifizethesse grófnő leányának adósságait?¹³

A jelenet ténybeli hitelességén ott érezzük az első csorbát, ahol Németh azt állítja, hogy a költő úgy hagyta ott a válságos állapotban lévő beteget, hogy nem tudta, életben marad-e. Ezt az állítást nem áll módunkban megcáfolni, mégis valószínűleg az írói kiszínezés gesztusával állunk szemben. A hatás megkívánja, hogy József Attila olyankor viselkedjék így, amikor társa még élet és halál között lebeg. A második csorba a ténytudásán akkor esik, amikor a szerző Balzac életéből hoz egy analóg szituációt, azaz irodalmiasítja, az irodalmi anekdota kontextusába állítja József Attila esetét.

A portré második eleme még kerekesebb, íróilag még kidolgozottabb, még kevesebb esetleges, megkomponálatlan részletet találunk benne. Arról a híres jelenetről van szó, amelyben József Attila mintegy játékot csinál a tragédiából, kibarkochbáztatja barátaival, mi történt Szántó Judittal:

Még a verset elemeztük, méltattuk, mikor a feleségem hazaérkezett. – Szervusz, Attila – üdvözölte a vendéget. – Itt maradsz ebédre, ugye? – s már ment a konyhába, megmon-

dani, hogy három személyre terítsenek. Julis, a házvezetőnő, tiltakozott. – Tessék csak hazaküldeni az Attila urat. Biztos nem mondta meg, hogy elmarad, és a Judit nagysága megparagszik rá, ha nem megy haza. Feleségem visszajött. – Vár Judit ebédre? – kérdezte. – Nem – mondta Attila komoran. – Miért nem? – Mert nincs otthon. – Elment hazulról? – Nem ment el hazulról. – Azt mondtad, nincs otthon. – Nincs otthon. – És nem ment el hazulról? – Nem ment el hazulról. A beszélgetés elakadt. – Nem értem – idegeskedett a feleségem. – Azt mondd, hogy nincs otthon, de nem ment el hazulról. Az nem lehet. – De lehet – erősködött Attila. – Hogyan lehet? Attila nem válaszolt. A feleségem arca egyszerre csak felragyogott. – Már tudom! – mondta vidáman. – Elvitték. – Na látod! – diadalmaszkodott Attila. – Kórházba vitték, mert megmérgezte magát. – Majd felém fordult. – Szóval jónak találsz azt a hasonlatot? Sietek megnyugtani mindazokat, akik felháborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépnak találta. Akiről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy kiváltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.¹⁴

A kérdezz–felelek játék leírása időben ugyan későbbi, mint Kosztolányi Esti Kornél-novellája, amelyben feldolgozza az esetet, s mint a József Jolán *József Attila élete* című könyvében olvasható változat. Mégis ezt tekinthetjük eredetinek, mert a morbid játék Németh Andoréknál zajlott le. Mindenki más tőle és feleségétől hallhatta csupán a történetet. Azaz a barkochbázás anekdotája először szájhagyomány útján, közönségesebben szólva: pletyka formájában terjedt irodalmi körökben, s a „pletykafészek” Németh Andor volt. Második könyvében, a *József Attila és korában* Szántó Judit öngyilkossági kísérletét csak a kórházba kerülésig meséli el, a kérdezősködés leírása elmarad.

Ha az anekdotává kerekített történet mögé próbálunk tekinteni, s azt igyekszünk megragadni, ami valójában történt, akkor a faggatózás tényére bukkanunk. Mindenki ismeri azt a helyzetet, amikor társaságunkban valaki láthatóan bajban van, megoldatlan problémákkal küszködik. Úgy akarunk segíteni rajta, hogy arra ösztökéljük: mondja el, mi bántja? Könnyítsen magán! Fogalmazza meg baját, hátha tudunk neki segíteni, tanácsot adni? Kérdéseket teszünk föl neki, megpróbálunk rátapintani az érzékeny pontra. Németh Andor elbeszélésének kezdetén megjelenik József Attila, „komoran, sötéten, mint az éjszaka”. Rá van írva az arcára, tekintetére, hogy valami baj történt vele. Aztán pedig, amikor Németh Andor felesége az ebéd feltalálásával foglalataskodik, magától felmerül a kérdés: vasárnap délben miért nem megy haza Szántó Judithhoz? Mi sem természetesebb, mint hogy az asszony faggatni kezdi, mi történt közte és Judit között. Az is természetes, hogy József Attila húzódozik a válaszadástól.

Ebben a változatban a *barkochba* szó nem fordul elő. Mégis, a narráció részben a kérdezz–felelek játék szabályaihoz igazodik. A játékszabály az, hogy a kérdésre csak igennel és nemmel szabad felelni, s a kérdező találékonyságán múlik, hogy jól megválasztott kérdései révén milyen gyorsan jut el a megoldáshoz. A megoldásra csak egyszer szabad rákérdezni. Aki elvétí a rákérde-

zést, elvesztette a játékot. Ha József Attila kitérő választ akart volna adni, hogy ne faggassák tovább, akkor a „Vár Judit ebédre?” kérdésre számos olyan feleletet választhatott volna, amelyek eloszlatják a kérdező gyanúját. A „Miért nem?” kérdés sem felel meg a barkochba szigorúan vett szabályainak, hanem a hétköznapi oknyomozás síkján helyezhető el. A rá adott felelet-től kezdve: „Mert nincs otthon” viszont néhány kérdés–felelet-váltás kétségkívül a barkochba felé mutat. Németh Andor elbeszélésében tehát tetten érhető, hogyan indul el a faggatózás ténye az irodalmiasulás útján, s hogyan torkollik a barkochbázás anekdotájába. Egyébiránt az sem zárható ki, hogy egy összeszokott társaságban, ahol a játékos kérdezősködés a partnereknek szinte vérebe ivódott, spontán módon is belép a játék rutinja az élet komoly ügyeinek intézésébe. Azaz ténylegesen is végbemehetett az ábrázolt folyamat.

Mégis azt kell mondanunk, hogy minden ábrázolás, amely játékként állítja be a jelenetet, meg kell hogy tisztítsa a formailag a játékhoz nem illő elemektől a kérdezősködést. A „miért” kérdése tehát szükségképpen elmarad a további feldolgozásokból. József Jolán *József Attila élete* című könyvében már a Németh Andortól hallomásból ismert történetet és Kosztolányi erről írt novelláját kontaminálva egyértelműen barkochbázásnak minősíti a faggatózást, amelynek alanya öccse volt:

Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. Ott alig köszönt, végignyújtózott a pamlagon és szólanul bámulta a mennyezetet. Németh Andor és felesége faggatták. Érezték, hogy valami rendkívüli történt vele. Attila nem szólt semmit, összeráncolta homlokát és tovább bámult komor tekintettel a mennyezetre, mintha onnan várná, hogy egy hang egyszer csak megszólal a feje felett: nyugodj meg, nincs semmi baj. A dolgok elsimulnak. Németh Andor, aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a díványra. – Ki fogom barkochbázni, hogy mi történt veled – mondta. – Jó – felelte Attila összeszorított fogai közül. Németh felesége, Juci, némán hallgatta a nyugtalanító játékot. Attila tompán felelt a feltett kérdésekre: igen, nem. Megdöbbenve hallgattak el, mikor elhangzott az utolsó igen. Később elmondották Kosztolányinak ezt a jelenetet. És Kosztolányi megírta „Barkochba” című novellájában.¹⁵

József Jolán szerint a kérdező nem Németh Andorné, hanem maga Németh Andor.

De van még egy változat, amellyel Kosztolányi novellája előtt meg kell ismerkednünk. Szerzője Arthur Koestler, és kérdezője ugyanő. Tanulságos megfigyelni a változatlan alaptörténet elmesélésének eredményeként Koestler által József Attiláról adott jellemrajzot:

Egy más alkalommal Attilát Németh szobájában észrevehetően nyomott lelkiállapotban, a heverőn fekvé találtam. Kérdeztem, van-e valami baj, amire igennel felelt. Megkérdeztem, mi a baj. Attila erre hirtelen felült és vigyorogva így szólt: „Lássuk, kitalálod-e Bar-Kochbázással?” A „Bar-Kochba” az „állat, növény, vagy ásvány” egyik változata, Budapesten akkoriban nagyon divatos kérdés-felelet játék volt. A párbeszéd, amely ezt

követte, nagyjából így hangzott: Én: Valami, ami ma történt? A.: Igen. Én: Pénzügy? A.: Nem. Én: Nőügy? A.: Igen. Én: Irén? A.: Nem. Én: Judit? A.: Igen. Én: Végzetes? A.: Nem. Én: Öngyilkos akart lenni? A.: Igen... Így tudtam meg, hogy Judit, akivel Attila együtt élt, megmérgezte magát és válságos állapotban került egy közkórház kórtermébe. Attilát nem engedték be a kórterembe, így hát otthon várta, hogy megtelefonálják neki a híreket. Nagyon szerette Juditot és szörnyű kínokat állt ki miatta, a Bar-Kochbázástól azonban ez sem tartotta vissza. Juditot végül is megmentették. A leírt jelenet egyrészt jellemzi Attila kedélyállapotát, másrészt kifejezi az egész város légkörét belengő sötét akasztófahumort.¹⁶

Koestler József Attila és Németh Andor közös barátja volt, a történetet nyilvánvalóan Németh Andortól hallotta. Az ő keze alatt a hétköznapi életnek ez a szomorú eseménye átalakul egy extrém személyiségű fiatalember jellegzetes cselekedetévé.

Mint József Jolán megjegyezte, Kosztolányi is Némethéktől értesült, elég pontosan, arról, mi is történt valójában. *Naplójában* ezt a bejegyzést olvashatjuk: „*József Attila* felesége megmérgezi magát. Elmegy a barátjához (Németh Andorhoz), és a Jucival vallatják barkochbával, mi történt a feleségével. (XX. század.)”¹⁷ Az átalakítások tehát, amelyeket az alaptörténeten végzett, tudatosak és szándékosak, esztétikai célzatúak voltak. Első változata *Ezerkilencszázharminchárom* címmel 1933. szeptember 10-én, a *Pesti Hírlap Vasárnapjában* jelent meg. Az idézett naplóbejegyzés egy Babitsra vonatkozó naplójegyzetet követ, amely csak 1933. június 16. után íródhatott. A pletyka tehát hamar eljuthatott az íróhoz, aki nem késlekedett belőle novellát faragni. Végleges címe: *Barkochba*. Az *Esti Kornél*-ciklusba illeszkedik. A *Tengerszem* című kötetben jelent meg 1936-ban stilárisan javított változatban.¹⁸ Ez a kontextus már sokat elárul hangvételéről, arról a problematikáról, amely mindazon darabokat jellemzi, amelyek Esti Kornéllal kapcsolatosak.

A *Barkochba* születése nem egyedi eset. Számos emlékezés szól arról, hogyan kereste témáit Kosztolányi. József Attila és Szántó Judit nemcsak életüknek ezzel a szomorú epizódjával járultak hozzá az író témakereséséhez. Egy alkalommal, vendégségben a Kosztolányi házaspárnál a szegénység lázadásáról folytattak eszmecsere-t, s élettársa álláspontjának támogatására Szántó Judit egy történetet mesélt el, amely vele és egy gyerekekkel esett meg.

Attilával észrevettük, hogy amíg a történetet mesélem, Ilona Kosztolányi lábát, Kosztolányi Ilona lábát folyton bökdösi. Mi Attilával egymásra mosolyogtunk. „Na, Dezider bátyám, mire következtet ebből a meséből?” Hogy mire, azt nem tudom, de másnap délben Attila futva jött haza a *Pesti Hírlap* számával, ahol a vasárnapi krónikában megjelent Kosztolányitól ez a kis történet.¹⁹

A *Pesti Hírlap* 1935. november 24-ei számában megjelent *Telep* című novelláról van szó.

A *Barkohba* ahhoz a típushoz tartozik, amelyben Esti csak tanú és narrátor, s nem a történesek cselekvő vagy szenvedő részese: „Elég az hozzá, múltkor estefelé, hét óraker én is közöttük üldögélek a *Sziriusz* hosszú márványasztalánál, s pocsolok ebben a lanyha semmiben.” A cselekmény tehát áthelyeződik egy magánlakásból egy kávéházba. Így elveszíti azt az intimitást, a legszűkebb baráti, bizalmasi körbe zárulást, amely az eddigi változatokban a faggatózás élet valamelyest elvette. A kérdezősködés itt a nyilvánosság előtt folyik, többek aktív részvételével. „Bejön Jancsi. Köszönés nélkül letelepszik az asztalhoz, felkőnyököl. Egy szót sem szól, hallgat.” A történet hőse tehát Jancsi. Jancsi János, 29 éves költő. A hősválasztással az író az emlékezés, pletykálódás közegéből kiemeli a történetet a fikció, azaz az általánosság szintjére. Nem mintha a kortársak és az utókor elől el akarná rejteni, ki a modell. Ha bárkinek nehézséget okozna az azonosítás, Kosztolányi előzékenyen segítségére siet: „Jancsi tapsikálja fölfelé fésült, göndör haját. Pödöríti kis bajuszkáját. Hetyke fickó ez, karakán legény. Vékony dongájú, de roppant férfias. Nem hasonlít költőhöz. Ez is arra vall, hogy igazi költő.” Az ilyen műre szokás azt mondani: kulcsnovella. Az elnevezés annyiban csak részlegesen érvényes, hogy nem egy élő személy leleplezése a célja. A modellre történő utalásnak csak emlékeztető, hitelesítő szerepe van. Esti Kornél, mint a novella első címe mutatja, az 1933-as fiatal értelmiség lelkiállapotáról kíván itt látteletet nyújtani.

A novella magát, a cselekményes mozzanatot a barkochba képezi. Kosztolányi a játékot szituációba helyezi. A voltaképpeni kérdezősködést a kávéházi asztaltársaság megszokott frivol egymást cukkolása előzi meg. Az újonnan belépőt a jelenlévők ugrató kérdésekkel fogadják. A játékra történő felhívás mintegy mellékesen, majdnem action gratuite-ként következik be. A „– Miért nem beszélsz, te majom?” kérdésre Jancsi János „Odaveti: – Találjátok ki.” Az unatkozó, tétlen fiatalok rejtvényfejtő fantáziája nyomban, szinte gépiesen beindul: „– Ez a dolog ma történt?” Jancsi igennel és nemmel válaszol. „Így, félvállról felelget. Kisebb gondja is nagyobb, mint hogy kitalálják.” Kosztolányi láthatóan ügyel arra, hogy az anekdotikus lekerékítettéget és poénvadázatot elkerülje.

A kávéházi vagy általában társasági játékoknak megvannak a maguk professzionistái, virtuózai, akik mindent gyorsabban, olykor kifejezetten bravúrosan oldanak meg. Az író a dialógus közepén lépteti föl a maga virtuózát, Dr. Scholzot, az állástalan latintanárt. Modellje éppen lehetne Németh Andor is, aki fölfogható állástalan franciatanárnak, az ő küllemét is elhanyagoltnak írják le a kortársak, de egy ilyen minuciózus kulcskeresés fontoskodás lenne. Németh mindenestre nem volt nevezetes különleges találékonyságáról a társasági játékokban. Scholz szórakozottan

...hallgatja, hogy ostromolják Jancsit. Fáradt tekintetét ráemeli. Azt hiszi, hogy ezek most barkochbáznak. De téved. Még nem barkochbáznak, legalábbis ők még nem tudják. Az ösztönösen kíváncsi kérdések és az ösztönösen kurta feleletek lassan, észrevétlenül bil- lennek át a valóságból a játékba, mint amikor a repülőgép felemelkedik a földről, és fölöt- te lebeg, de egyelőre csak pár arasszal. Scholz mosolyog a műkedvelő kontár játékon. Ő ebben igazán mester. Már tudja is, mi a föladat: kipuhatolni, mi történt Jancsival, és mi az oka szomorúságának. Csupa szájalomból átveszi a játszmát. Kérdéseit tudományos módszerrel szögezi Jancsi mellének, aki közönyösen válaszolgat.²⁰

A téma, amelyet a novella feldolgoz, egyáltalán nem új Kosztolányi műhe- lyében. Emlékezzünk a *Néró, a véres költő* ama fejezetére, amely a *Római Cite- ráások Egylete* címet viseli, amelynek modellje állítólag az Otthon Kör volt. Itt a nagy színész, Paris és a császár párbeszéde billeg a játék és a valóság kétes határán:

Paris azonban dúlt volt, ijedt. Egyenesen odament Neróhoz és fülébe súgta: – Össze- esküvés. Nero elérte a tréfát; – Rettenetes – súgta vissza és mint jó színész, elfehéredett. Aztán arcába nézett Parisnak, elnevette magát. Rávert a vállára: – Remekül játszottad – kacagta –, feküdj le és igyál. Ők ketten, a nagy színész és a császár bizalmas barátságban éltek s gyakran megengedtek maguknak ilyen tréfát. Szinte versengtek egymással, ki tud- ja megtéveszteni a másikat úgy, hogy a játékot valóságnak higgye... Nero maga töltött Parisnak, de az nem nyúlt a pohárhoz. – Nem – susogta halkán –, most nem tréfa. – Olyan pompásan csinálod – mondta a császár –, mint még soha. Paris fáradt volt. Nero fölállt, még mindig kémelve arcát. – Nem játszom – mondta Paris, és most szája körül valami el- árulta, hogy igaz.²¹

A párhuzam nem felületi. A játék és a valóság, a művészet és a realitás ösz- szetévesztése és összekeverése a dekadencia tünete, az erkölcsi feslettség ismertetőjegye. Veszélyes következményekkel jár, ha a fikció és a tényleges- ség világa között eltűnik vagy minimálissá válik a különbség. Már Paris ese- tében is történt erre példa. A színész egyik tréfájáért megorrolt Nero szám- űzte Parist, s amikor az éppen elhagyta a fővárost, kiderült, hogy Nero is tréfált. Hogy tréfának vagy komolynak veszünk egy tényt vagy egy esélyt, ilyenkor pusztá szeszélyünkön múlik. Az ilyen, erkölcsileg kétes játékoknak, action gratuite-eknek eredete a kényszerű tétlenség, az unalom, a szilárd élet- terv, a személyes perspektíva hiánya és az értékrend valamilyen mértékű megzavarodása. A virtuozitás parazita formákat ölt, a tehetség, a képességek rossz célokra pazarlódnak el. József Attila élete tehát igazi Kosztolányi-témát termelt ki 1933 derekán. A költő tisztában volt a maga és a hozzá hasonló ér- telmiségi fiatalok helyzetének ilyen problematikuságával, amint ezt egye- bek között a *Munkanélküli írók táppénze* című írása is mutatja.²²

Az író szinte tüntetőleg félbehagyja a barkochba elmesélését. „Nem folyta- tom barátaim” – tekint el a rákérdezésben rejlő poén kiaknázásától. A narrá- tor előbbre valónak tartja az eset reá gyakorolt hatásának taglalását: „én már

sok mindent mellre szívtam, de ilyent még soha... Isten úgyse, a hideg verejték gyöngyözött homlokomon.” Mai ízlésünk szerint talán jobb lenne, ha a kommentár itt abbamaradna. Kosztolányi azonban olyannyira fontosnak érzi a kávéházi játék erkölcsi problematikusságának hangsúlyozását, hogy még a didaktikusságtól sem riad vissza. Azzal a lehetséges megengedő véleménynyel szemben, amelyik szerint „az egész csak ugratás, éretlen tréfa, maszlag”, tehát nem kell neki komolyabb jelentőséget tulajdonítani, Esti Kornél a fiatal generáció apatikusságára, blázirtságára, morális közönyére hívja föl a figyelmet:

Ismerem azokat a fiúkat, akik 1933-ban élnek. Ezek nem színészkednek, mint mi, nem hazudnak soha, se maguknak, se másoknak. Mi regényesek voltunk. Ők tárgyilagosak. Jancsi a barkohba legszigorúbb szabályai szerint tárgyilagosan közölte a tényállást, ők pedig ezt éppily tárgyilagosan fogadták. Egyikőjüknek se jutott eszébe, hogy egy pillanatilag is kételkedjék benne. Nem is nagyon csodálkoztak rajta. Ezek semmin se tudnak nagyon csodálkozni.

Ha eddig kételkedtünk volna benne, akkor ezekből a szavakból nyilvánvaló, hogy Kosztolányi az értelmiség új nemzedékeinek helyzetéről kíván itt látéleletet nyújtani. A novellának nem-történetelbeszlő részeiben általa nyújtott összkép a Szíriusz kávéházbeli társasági életről ennek a szövegszerűen is megjelenő alap gondolatnak részletezése. Esti három mondatot szentel Jancsi János magatartásának is, amelyből közvetetten és feltételesen következtethetünk Kosztolányi József Attiláról alkotott véleményére is:

Hogy miért ment bele Jancsi ebbe a kétes ízlésű játékba, tudja Isten. Talán fáradtságból, talán idegességből. Ártani senkinek se ártott vele... Valahogy agyon kellett ütni az időt, amíg ismét nem láthatja. Én nem ítélem el őt.²³

A barkochbázás legendája még egy jóval későbbi változattal kiegészíthető. Azzal, amelyet Déry Tibor *Ítélet nincs* című emlékiratában fogalmazott meg. Déry ismeri Németh Andor, József Jolán és Kosztolányi variánsait, s nem lát-szik tudni az Arthur Koestleréről. A maga történetét, Németh Andor szóbeli tájékoztatására hivatkozva negyedikként adja elő. Érdekes, hogy a dívány itt is szerepet játszik, akárcsak Koestlernél, és a kérdező Németh Andor. Déry rekonstrukciójának nem az eset elmesélése ad érdekességet – az eddig elmondottakhoz képest lényegi eltérés nem mutatkozik benne –, hanem a hozzáfűzött kommentár. Az író ugyanis rátapint a barkochba egyik általános, a költő sorsán messze túlmutató tanulságára: arra, hogy a történetek mögött milyen nehéz megragadni azt a hiteles, bizonyítható tény, amelyből táplálkoznak:

Hányféle ruhába öltöznek az események! S mi marad, ha megkíséreljük levetkőztetni őket? Ha csontig – kínos vetkőztetés – maradnak a tények, amelyek dallamtalanul igazgatják a világot. Szerencsére az esemény annyi réteget húz magára, hogy még a legfurfangosabb oknyomozó történészujjak is alig-alig tudják kitapintani, hol végződik a ruha, s hol kezdődik a tény. Sajnos, az esemény a vetkőztetés során épp azt veszti el, ami értelhetővé s értelmezhetővé teszi: emberi varázsát.²⁴

Amit Déry itt időskori relativizmusától és szkepszisétől indítva megfogalmaz, az érintkezik korunk módszertani szkepszisével a szövegek mögötti referenciák felderíthetősége és az értelmezésben való felhasználhatósága tekintetében, ez utóbbi doktrinér merevsége nélkül. Mindenesetre nem jut el a szerző halálának végkövetkeztetéséig, ellenkezőleg, halott barátja, s ezáltal általánosabban az alkotó művész étellel szembeni magatartásának mélyebb megértéséig kíván hatolni azáltal, hogy a barkochbázás történetét hitelesnek fogadja el. Megállapítja a legenda valós magjának igen szerény voltát:

A történet jelentéktelen, ha mégis négy író elszórakoztat, túlmutat a benne lappangó történelmet alakító tényen, arra, ami a csont fölött van. S ami értelmezhető lévén, nyomban elkezd proteuszi változásainak játékát.²⁵

Ebből a próteuszi színeváltozás-sorozatból Déry a játék és a költészet rokonságán alapuló variánst fogadja el, amely szerint a költő, ahogy verseiben a szómágiával kíván úrrá lenni a valóságon, úgy élete keserves tényének formába rendezése, esztétizálása révén hasonlóképpen nyomorúságán kíván felülkerekedni:

Ha igaz, hogy a játék ösztöne egyik forrása a művészetnek, ...akkor ezt a kísérteties barkochbát is ugyanaz a motívum sugalmazta Attilának, mint a verseit: a megmunkálás, a formateremtés szenvedélye és kényszere. A valóság kegyetlenkedésén, mint költészetben is, azzal igyekszik erőt venni, hogy a játék emberi törvényei közé szorítja, s így föl-emelvén, közömbösíti. A nagy művészet megsemmisíti (megváltoztatja) a valóságot, bár belőle indul ki. Nemcsak a szavak autonóm varázslatára gondolok, mely legalacsonyabb ösztöneinket összeköti azzal, ami a legmagasabb bennünk, hanem tartalmi hatásukra is: a varázsszó kimondásával már el is űzöm démonjaimat. Ami kimondatik, az megváltozik.²⁶

Látni fogjuk, hogy a költészet és a játék összefüggését Kosztolányi is alapul veszi Jancsi János és társai magatartásának megmagyarázásában. Alighanem azonban közelebb jár az igazsághoz, mint Déry, amikor a játéknak a negatív, a hatékony, célratörő cselekvést helyettesítő oldalát domborítja ki.

Az Óda utórezgései

Láttuk a Lillafüredről hazaérkező magabiztos, élettársát kiszámított kegyetlenséggel leckéztető József Attilát. Láttuk a kétségbeesett, magyarázkodó, vigasztalni próbáló fiatalembert, amint a mentőben szorongatja az öngyilkos-

jelölt kezét. Láttuk a felelőtlen poétát, aki, miközben Judit élet-halál között lebeg, barátjával az *Óda* hasonlatait ízeletgeti. Láttuk azt a cinikus figurát, aki képes barkochba-játékot csinálni szerencsétlenül járt szerelméből. Ezzel még nem merültek ki forrásaink, amelyekből megkísérelhetjük összeállítani József Attila mozaikképét 1933 júniusában. A *Magyar Hétfőben* megjelent egy riport *József Attila menyasszonya megmérgezte magát a nyomor miatt* címmel, amely az öngyilkossági kísérlet estéjén ábrázolja a költőt, aki időközben hazatért Németh Andoréktól, s akinek élettársa, szemben Németh egy korábban idézett szövegével, nem tért vissza este a kórházból.

A riporter az öngyilkosságot az élettársak nyomorával magyarázza. Alighanem maga József Attila is (feltehetőleg Szántó Judit utólagos beleegyezésével) ezt jelölhette meg okként:

Az utóbbi időben a legnagyobb nyomorba jutottak és három pengő 50 filléres villanytartozás miatt a villanyt is kikapcsolták a lakásból, melyet most petróleumlámpával világítanak... A lakók állítása szerint Szántó Gyuláné és József Attila az utóbbi időben olyan nagy nyomorban voltak, hogy úgy az asszony, mint a költő többször hangoztattak öngyilkossági terveket.

A nyomor és az öngyilkossági tervek taglalása után vetül a fény magára a költőre: „Beszéltünk a teljesen lesújtott József Attilával.” A költő elpanaszolja helyzetük reménytelenségét:

Szántóné férjétől semmi tartásdíjat nem kap és így csak az én írói munkámból kellett megélnünk. Mivel pedig az utóbbi időben sem novellát, sem verset a kiadók nem vesznek, egyáltalán nem tudtam keresethez jutni, lakbérem már harmadik hónapja nincs kifizetve. Arra azonban, hogy Szántóné itthagyon engem egyedül, nem gondoltam. József Attila sírva borul a konyhaasztalra. A költő teljesen egyedülmaradt...²⁷

A riport nem idézett részleteiben van néhány teljesen hamis állítás, de a költőt és Szántó Juditot az idézett részek is arra készítették, hogy a róluk alkotott kép helyesbítésére kérjék meg József Attila egyik újságíró barátját. A *Hír* újságírója július 4-én, *József Attila nem hajlandó meghalni!* című riportjában tett eleget a költő kérésének. A riport kulcsjelentőségű a József Attila-filológia számára, mert ez az első tagadhatatlan dokumentuma a költő és az illegális kommunista párt közötti szakításnak... a költő részéről is:

Helyzete bizonyára nem rózsás. Ő maga is rontott rajta, mikor olyan politikai mozgalomba keveredett, amelyet a nemzeti újjászületés férfiai ilyen kiváló költőnél sem nézhetnek jó szemmel. Ettől azonban már régen távol van.

Mozgalmi tevékenységével a költő természetesen nemrégén hagyott föl, a szakítás bejelentése azonban most megtörtént. „És most, – hangzik föl a

költői kérdés – amikor a Nyugat már ismét közli a verseit, tehát biztosra vehetjük, hogy jövőre megkapja a Baumgarten évdíjat, most foglalkoztatják öngyilkossági gondolatok?” Az újságíró joggal hivatkozik a *Nyugat* áprilisi számára, amelyben több év szünet után megjelent a *Reménytelenül* című vers első darabja, a *Lassan, tűnődve*. József Attila talán eldicsekedett barátjának azzal is, hogy az *Óda* a *Nyugat*ban hamarosan napvilágot lát. A riport egyik célja láthatóan az, hogy lelket verjen a csüggedt költőbe, s nemcsak tényközlésként, hanem biztatásként is olvasnunk kell. Mégis meg kell jegyezni, hogy az illegális párttól való elszakadás rövid távon emberi kapcsolatainak szegényedését, életterének beszűkülését okozta. A Baumgarten-díjban való reménykedés, a *Nyugat* elismerése pedig megalapozatlan vágyként lepleződött le. A költő helyzete tehát csakugyan nem volt rózsás. Talán sohasem volt még olyan reménytelen, mint ekkor.

Ezután következik a látogatás leírása. A nyomorról szóló korábbi tudósítást egy utalással helybenhagyja a riporter. A villanyt valóban kikapcsolták, a két lakó petróleumlámpával világít. A költő lelkiállapota azonban korántsem olyan apatikus, mint amilyennek az előző riport leírta:

– Olvastam, hogy öngyilkos akar lenni – fordulok József Attilához... Igaz ez? – Dehogy igaz! Ez képtelen borzasztó kitalálás. – De a cikk szerint a lakók azt mondták... – Ugyan kérem! A lakókkal, még a közvetlen szomszédokkal sem szoktam semmiről sem beszélgetni... Szó sincs arról, hogy „sírva borultam oda az asztalra”, mert „egyedül maradtam.”²⁸

Tanulságos a két riportban nyújtott állapotleírással szembevetni Kosztolányi szócsövének, Esti Kornélnak a beszámolóját:

Jancsit hazakísértem a Hungária körútra. Ott lakik egy hónapos szobában. Leült a szűk díványra, ahol máskor együtt szoktak aludni. Megállapította, hogy ma egyedül fog aludni. Fájdalma tárgyilagos volt. Fölkelt, a díványra dobott egy tarka vánkost meg egy vékony paplant. Aztán hátratett kezekkel le-föl sétált, anélkül hogy egy szót szóló volna. Meg-megállt az ablak előtt. Kitekintett a Körútra. Úgy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig vár valamit. Most éjszaka volt, fellegetes, sötét éjszaka. Nyilván arra várt, hogy megvirradjon.²⁹

A költőről készült kollektív jellemrajzot még egy-két vonással kiegészíthetjük. Az egyik vonást Remenyik Zsigmondnak a *Li-Fu-szun gazda és cselédei* című, a *Korunkban* 1933 októberétől hét folytatásban megjelent, majd *Költő és a valóság* címmel önálló kötetben is napvilágot látott könyvéből kölcsönözhetjük. Több konkrét célzás teszi egyértelművé, hogy a szerző a regény csetlő-botló, esendő költőfigurájának, Luisnak modelljeül József Attilát választotta. Remenyik karikatúrája törlesztés volt azért a csúnya pletykáért, amelynek terjesztésében Szántó Judit akarva-akaratlanul részt vett, de

amelyben a költő vétlen volt, s amely miatt szívében Judit iránt táplált haraggal utazott el Lillafüredre.³⁰ Itt a regénynek csak egyetlen mozzanatát említtem, amely Szántó Juditra és a költő hozzá való viszonyára vonatkozik. Luis gazdájának felajánlja feleségét a következő szavakkal:

Nem mintha sokat adnék feleségem személyében neked, rongy nő ő is, haja festett, szeme gonosz, és szája akkora, akár egy békáé. Nem jó asszony, és engem semmibe sem vesz. Yu-ci a neve, nem illő derék kínai asszonyhoz, rongy nők nevét viseli, és módfelett meghatódik, ha házadba bocsátod.

A regényből két fejezetcím is utal az Ódára és Szántó Judit öngyilkossági kísérletére: *Szerelmes verset írok, de nem a feleségemhez*, illetve *Mérget iszik a feleségem, de nem pusztul bele*.³¹ Ha az eddigiekben beszélhettünk a költőről alkotott jellemrajzok groteszk elemeiről, itt egészen más hangfekvésben, karikatürisztikusan elrajzolt alakról, az alpári emberszólás esetéről szólhatunk.

Egészen más hangvételő az a jellemzés, amelyet Ignotus Pál készít az Óda szerzőjéről:

Emlékszem, amikor egyszer éppen egy „hanyatló” időszakában az Óda című költeménye került kezembe; akkor jelent meg a *Nyugatban*. Amint ránéztem, meg voltam győződve, hogy csak elhibázott írás lehet. Hosszú volt, és metafizikai terminusok vibráltak benne – biztosan ugyanolyan zavaros világnézeti vallomás, mint némely cikke, gondoltam; csak, hogy még kínosabb legyen, versben elbeszélve.

Ma talán úgy tekinthetnénk ezt a részletet, mint Ignotus Pál elvárási horizontjának megfogalmazását. Ezt követi a horizonttágulásnak, a horizontok összeolvadásának leírása:

Aztán elolvastam. Tündéri volt. Forró sodrú és kápráztató, és nemcsak látomásnak remek, nemcsak szerelmi vallomásnak lenyűgöző, hanem emberi megnyilatkozásnak is együttérzést parancsolóan szép. Virgonc puli-e az én Attilám, vagy csahos dakli – nem mindegy? Élőlény, hajszott és megalázott és szeretetre vágyó élőlény, kivert kuvasz, ha már az ebészeti párhuzamnál maradunk, tehát emberebb az embernél. Az Óda utolsó soraihoz érve, az oldódó hangulatú sorokhoz, ahol elszibbasztja tagjait az éberálmom, hogy „talán kihül e lángoló arc...” de ráismertem szerencsétlen barátomra! Elborult nézésére, meleget és közelséget szomjazó szikkadtságára! Szerettem volna abban a pillanatban átkarolni keskeny vállát, megropogtatni sovány lapockáit. Elhatároztam, hogy megírom neki, mennyire tetszett a verse. Napról napra halogattam az írást. Aztán beleszaladtam az utcán, nyelvem hegyén volt a gratuláció, de ő azonnal rázendített valami fárasztó elméletre, a maga legagresszívabb modorában. „Szervusz, rohannom kell” – feleltem. A vers szóba sem került.³²

Különös vallomás ez, hosszabb elemzést igényelne. Ignotus Pál itt a verset író ember szeretetre sóvárgó lényét a vers olvasása alapján telibe találja, anél-

kül, hogy a vallomástevő a vers születésének és közvetlen hatásának történetét számításba vette volna. Annál döbbenetesebb, hogy a személyes találkozás a versolvasás nyújtotta mély intuíciót közömbösíti, s nem kerül sor a gratulációra, a keskeny váll átkarolására és a lapocka megpogogtatására. A remekmű egyelőre visszhang nélkül marad Ignotus Pál részéről.³³ A magány páncélján, amely a költőt körülzárja, egyelőre nem nyílik rés.

Az öngyilkossági kísérlet korántsem végződött olyan happy enddel, amilyennel az emlékezők kikerekítették a tragikusan indult történetet. Július 8-án, azaz négy nappal a megnyugtató szándékú riport után kelt Szántó Judit levele, amely az élettársak közötti feszültség továbbtartására enged következtetni: „Elsején kitesznek a lakásból, mert már hónapok óta nem tudunk házbért fizetni. Az én egyéni tragédiám is bekövetkezett, – József Attila is elhagy.”³⁴ A konfliktus a két ember között nagyon tartós! A Lillafüredre történt elutazás előtt, legkésőbb június 10-én kezdődött, s július 8-án még tartott. Az öngyilkossági kísérletet követő békekötés sem volt képes teljesen feloldani. A válás mégsem következett be, a társak együtt maradtak. A lakásból azonban ki kellett költözniük. A nyarat Berény Róbert festő Városmajor utca 36. szám alatti lakásában töltötték, amíg Berény külföldön tartózkodott. Innen költöztek aztán a Korong utcai manzárdlakásba, ahol az *Eszmélet* egy része született.

Az *Óda* utóregzései azonban ezzel nem zárultak le. Közéjük kell számítani Szántó Judit több féltékenységi jelenetét, köztük két pofozkodást. Az egyik pofont József Attila kapta, a másikat Szántó Judit. Az elsőt az a körülmény tette kínozóvá, hogy a nyilvánosság előtt csattant el. József Jolán és Kulcsár István szerint Szántó Judit az *Óda* miatti féltékenységének engedett így szabad folyást.

Részt vett az *Ige* lillafüredi írókongresszusán – írja József Jolán testvéréről. – Itt ismerkedett meg azzal az ismeretlen asszonnyal, akihez egyik legszebb szerelmes versét írta, az *Ódát*. Juditban újra felébredt a féltékenység. Megint nem volt okos, nem tudta, hogy „költő szerelme szalmaláng...” Annyira elragadtatta magát, hogy Attilát nyilvánosan, emberek előtt megszégyenítette, pofonvágtta.³⁵

Ugyanezt a jelenetet Kulcsár István így idézi föl:

Attila a mi lakásunkban kapott egy pofont Judittól a gyönyörű *Ódájáért*... Az biztos, hogy a Pannonia utcai lakásomban ezért a versért elcsattant egy pofon. Bár nekem már akkor is az volt a véleményem, hogy az a lillafüredi asszony nem volt szerelem, csupán csak alkalom arra Attilának, hogy verset írjon.³⁶

Érdeemes természetesen meghallgatni a másik felet, Szántó Juditot is, azzal a kiegészítéssel, hogy ő nem kifejezetten az *Óda* múzsájával hozza kapcsolatba a botrányos esetet:

...együttesen elmentünk valami kávéházba. Az úton Kulcsár István valami nőt említett Attilával kapcsolatban. És hogy engem bosszantsanak, mindannyian bekapcsolódtak. Én... nem vettem viccesen a megjegyzéseket, hanem Attilához lépem és megkérdeztem: „Ez így van, Attila?” „Így” – szólt Attila és nevetett. Erre feleltem a karomat és mindannyiuk előtt megpofoztam Attilát. Nem a pofon nagysága, mert az nem volt nagy, hanem a társaság előtt lezajlott incidens kínos pillanatot hozott rám és Attilára is. „Látjátok, ezért nem tudok szerelmes verseket írni.” [...] Mondanom sem kell, hogy másnap a szélrózsa minden irányában erről a pofonról beszéltek, Jolán különösen.³⁷

Az emlékezések nem datálják megbízható pontossággal az esetet. Alighanem ez is 1933 nyarán vagy őszén, időben a lillafüredi tartózkodáshoz és az öngyilkossági kísérlethez közel történhetett, abban az időben, amikor az élet-társak közötti feszültségek láthatóan fokozódtak, s 1934 elején, József Attila több hónapos Hódmezővásárhelyre történt leköltözésével lényegében szakítással végződtek.

A másik eset, amikor József Attila pofozta föl Fejtő Ferenc előtt Szántó Juditot, később történt, amikor József Attila már a Korong utcában, Fejtő és felesége pedig a közeli Limanova téren laktak. Szántó Judit Fejtő látogatását az *Érzelmes utazás*, a kritikus által írt jugoszláviai útinapló publikálása utánra teszi, „amely Székely Kovács Olgának, Dormándi feleségének illusztrációival jelent meg az 1935-ös könyvnapra”.³⁸

„Tényleg, Attila, mért nem írsz te szerelmes verseket?” – adja Szántó Judit Fejtő szájába a provokatív mondatot – „Kihez?” – kérdezte Attila. „Tényleg, kihez?” – szólt Fejtő... „Judithoz nem tudok szerelmes verseket írni. Nézz rá, dolgozik. De várj csak – szólt felcsillanó szemekkel. – A Balogh Vilma estjén megismertem egy nőt. Tetszett nekem. Tényleg, ahhoz írok... Igen, várj csak, mindjárt megírom a verset.” Papírt, ceruzát vett elő. „Kész az első sor: Tompok, kalapok, dobozok.” De tovább nem jutott. Fejtő impertinens módon egymásra rakott lábakkal, összekulcsolt kezekkel malmozott és hol rám, hol Attilára nézett. Lassan felálltam. „Tudod-e Attila, hogy ez a vers nem fog elkészülni?” „Ez a vers el fog készülni!” „De nem itt!” „Akkor majd a Japánban!” – szólt. „Ott lehet, de hozám vissza nem jössz!”... Fejtő: „Ezért nem lesz belőled sohasem nagy költő, mert Judit a legszebb verseket beléd fojtja. Mert igenis a szerelmi vers az, amely fekszik neked. Gondolj csak a »Szerelmi ódára«.” [...] „De ezt a verset mégis megírom.” „Akkor én elmegyek.” És venni akartam a kabátomat, hogy elindulok. Attila felugrott a szelónról és egy pofont kaptam Fejtő előtt.³⁹

Az utórezgések amplitúdója csökkent, nem indította újabb végzetes tett elkövetésére az élettársakat, de még évek múltán is átlépte azt a határt, amelyen túl már a számla rendezésében a nyilvánosság jelenléte sem akadályozta őket.

Az eredeti szerelmi élmény emléke természetesen nemcsak negatív, hanem pozitív irányú kilengést is produkált. Annak a fiatalasszonynak az alakja, aki „szóra bírta egyaránt / a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő fondor

magányt / s a mindenséget”, a költő későbbi költeményeiben is visszarámlik. Az *Eszmélet* egyik vázlata, talán még 1933 őszén, órá utal vissza, lemondóan, önironikusan: „Ne less tündéri nőre” – tiltja el magát az elbizakodott ábrándoktól a lírai én. A szép kísértet igazi nagy visszatérése, hogy egyszer s mindenkorra búcsút intsen, azonban az *Az a szép, régi asszony* című versben történik, 1936 októberében. A vers életbeli modelljét azonosító, különböző álláspontok közül⁴⁰ én a Fehér Erzsébetét tartom a legmeggyőzőbbnek.⁴¹ Nem elsősorban az életbeli modell azonosítása az érdekes, hanem sokkal inkább a két vers felelésének számbavétele a fontos. Szabolcsi Miklós életrajzi utalásokra alapozó feltevésével szemben, amely szerint a „régisasszony” a Mama lenne, már Tamás Attila is helyénvaló motivikus, nyelvi, stílári érvekkel szállt szembe, s ő maga állítja föl az egyik legközelebbi szövegpárhuzamot az Ódával: „Szeretlek, mint anyját a gyermek” – „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek”. Tamás Attila aztán, bár nem merev kizárólagossággal, Gyenes Gitta mellett horgonyoz le.⁴² Fehér Erzsébet stíluskritikai érvei ellenben az Ódával való kapcsolatot valószínűsítik. A „régisasszony” emléke tehát, „akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség”, valószínűleg túlélte a Szántó Judit-kapcsolatot is.

1 Berda József emlékezése József Attiláról. A magnetofonfelvételt Füsi József készítette. Lelőhelye: A Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára; M. PÁSZTOR József, „Kezdetben volt Pakots”, Bp., A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1984, 48–49.; SZÓKE György, *Élmény és alkotás. Egy József Attila-vers születése*, It, 1996, 1–2. sz., 181.

2 STOLL Béla, *József Attila Összes Versei 2, 1928–1937* (Bp., Akadémiai, 1984) jegyzetében még elfogadja Basch Lóránt keltezési javaslatát, amely szerint a vers a két költő 1934 eleji Széna téri találkozása után keletkezhetett (546.), az újabb kiadásokban (vö. *József Attila Összes Versei*, Bp., Osiris, 1997, 374–376.) azonban már az 1933 júniusi datálás alapján sorolja be a verset. SZABOLCSI Miklós *Kész a leltár* című monográfiájában (Bp., Akadémiai, 1998) ugyancsak elfogadja ezt a keltezést (308.).

3 TVERDOTA György, *József Attila, 1933. június*, It, 1998, 3. sz., 446–447.

4 BOKOR László, *József Attila „svéd asszonya”*, Élet és Irodalom, 1973. aug. 11., 32. sz., 2.

5 *József Attila válogatott levelezése*, sajtó alá rend. FEHÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1976, 294.

6 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 101–102.

7 NÉMETH Andor, *József Attila és kora = Uő, József Attiláról*, Bp., Gondolat, 1989, 247–248.

8 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 102.

9 NÉMETH Andor, *József Attila és kora = Uő, József Attiláról*, 248.

10 TVERDOTA György, *József Attila szerelmi ódája*, It, 1999, 1. sz., 102–133. (közelebről 113–115.).

11 NÉMETH Andor, *József Attila = Uő, József Attiláról*, 88.

12 „Vasárnap délután négy órakor mentőautó állott meg a Székely Bertalan-utca 26. számú ház előtt...” – kezdődik például a *Magyar Hétfő* című lap hétfői tudósítása az öngyilkossági kísérletről. *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 305.

13 NÉMETH Andor, *József Attila = Uő, József Attiláról*, 88.

14 Uo., 89.

- 15 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., Argumentum, 1999, 211.
- 16 Arthur KOESTLER, *Látóhatár*, 1954, 4. sz., 198–202.
- 17 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*, sajtó alá rend. és a jegyz. írta KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida, Bp., Múzsák, 1985, 68.
- 18 Az idézeteket a KOSZTOLÁNYI Dezső *Válogatott novellák és karcolatok* (Bp., Szépirodalmi, 1985) kiadás alapján közöljük.
- 19 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 157.
- 20 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 545., 546.
- 21 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 202–203.
- 22 JÓZSEF Attila, *Munkanélküli írók táppénze = Uő, József Attila Összes Művei III.*, sajtó alá rend. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958, 153–154.
- 23 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 549.
- 24 DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 404.
- 25 Uo., 406.
- 26 Uo., 406–407.
- 27 *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 305.
- 28 Uo., 314–315.
- 29 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 550.
- 30 TVERDOTA György, *József Attila, 1933. június*, It, 1998, 3. sz., 443–444.
- 31 REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*, Bp., Pantheon, 1935, Az idézeteket a regény 1965-ös kiadásából (Bp., Magvető) közöljük. 137., 35., 63.
- 32 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*, Bp., Múzsák, 1989, 156–157.
- 33 Ignotus Pál első József Attiláról írott cikke, az 1936-ban megjelent *Óda és Eszmélet* nem véletlenül választja témául és címül a költő szerelmi ódáját. *Kortársak József Attiláról*, 397–400.
- 34 SZÁNTÓ Judit Hatvany Lajosnéhoz írt levelét idézi SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., Akadémiai, 1998, 253.
- 35 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., 1999, 214.
- 36 MURÁNYI Gábor, *En így emlékszem. József Attiláról dr. Kulcsár Istvánnaal*, Magyar Nemzet, 1984. szept. 29., 12.
- 37 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 134–135.
- 38 FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig*, Bp., Magvető, 1990, 140.
- 39 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 126–127.
- 40 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., Akadémiai, 1998, 674–679. és SZABOLCSI Miklós: *Egy kései József Attila-vers megfejtése = Uő, Változó világ – szocialista irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 78–99.
- 41 FEHÉR Erzsébet, *Múzsza fénypalástban*, Iris, 1992. szept., 26–31.
- 42 TAMÁS Attila, *Kérdőjelek egy versmegfejtés margójára = SZABOLCSI Miklós, Változó világ – szocialista irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 87–92.